

EEDER

Edebi Elestiri Dergisi

e-ISSN: 2602-4616

Ekim 2023, Cilt 7, Sayı 2

Atf/Citation: Kanter, B. (2023). "Osmanlı Dönemi Kadın Dergilerinde Kadın Okurların Dünyası", *Edebi Elestiri Dergisi*, 7(2), s. 239-259.

Beyhan KANTER*

Osmanlı Dönemi Kadın Dergilerinde Kadın Okurların Dünyası**

The World of Women Readers in the Ottoman Women's Journals

ÖZ

Osmanlı Dönemi'nde, Tanzimat'tan itibaren yaygınlaşmaya başlayan basın kültürü, toplumun her kesiminin sosyal, siyasi ve iktisadi gelişmelerden haberdar olmasına, edebî faaliyetlerin farklı kitleler tarafından takip edilmesine imkân tanır. Basın kültürünün gelişmeye başlamasının önemli taraflarından biri de kadınların kendilerine ait bir alan oluşturmaları, beklentilerini, taleplerini ve şikâyetlerini duyurabilmeleridir. Kadın yazarların süreli yayınlarda görünmeleri, Osmanlı kadınlarının kamusal alandaki varlık alanlarının genişlemesini ve kadın kamuoyunun oluşmasını sağlar. Farklı sosyal çevrelere mensup kadınların süreli yayınlara gönderdikleri mektuplar ve yazılar da dönemin kadınlarının gündelik hayat pratikleri, okuryazarlık durumları ve kültürel sermayeleri ile ilgili önemli veriler içermektedir. Bu makalede, 1869'dan 1920 yılına kadar yayımlanan kadınlara yönelik süreli yayınlardaki okur mektuplarından hareketle kadın okurların beklenti, talep ve şikâyetleri devrin sosyolojik koşulları bağlamında irdelenecektir. Kadın gazetelerine/dergilerine gönderilen kadın imzalı mektuplardaki ideal hayat tasavvurunun neler olduğu açıklanacak ve dönemsel olarak söz konusu hususlarda değişiklikler olup olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın temel amacı, Osmanlı kadın dergilerindeki okur mektuplarından hareketle okuryazar Osmanlı kadınlarına dair tipolojik değerlendirmelerde bulunmaktır. Çalışmanın temelini, eski harfli kadın dergilerindeki okur mektuplarının sosyolojik veriler ışığında incelenmesi oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın okurlar, eğitim, gelenek, görenek, hukuk.

ABSTRACT

Press culture, which spread from the Tanzimat Reform Era onward, makes it possible for all segments of society to be aware of the social, political, and economic structures and allows for a wider audience to follow literary activities. With the start of the press culture, literate Turkish women began to create a space of their own and found an authority to convey their life experiences, expectations, demands, complaints, and literary works directly or indirectly. With the popularity of newspapers and magazines, especially for women, women readers began to send letters to periodicals in addition to their literary works, containing their opinions on social, economic, and cultural issues. In this article, the expectations, demands, and complaints of women readers will be analyzed within the context of the sociological conditions of the period by analyzing the readers' letters in periodicals for women published between 1868 and 1920. The expectations, complaints, demands, and proposals in women's letters sent to newspapers/magazines for women will be explained, and it will be tried to determine whether there are changes in these issues periodically. The primary aim of the study is to make typological evaluations of literate Ottoman women based on the reader letters in Ottoman women's magazines. The basis of the study is the analysis of the reader letters in women's magazines written in the Ottoman Turkish alphabet in light of sociological, literary, and cultural data.

Keywords: Women readers, education, customs, traditions, law.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, beyhankanter@gmail.com ORCID: 0000-0002-9848-022X

** [Araştırma Makalesi], Geliş Tarihi: 25.04.2023 Kabul Tarihi: 05.06.2023 Yayın Tarihi: 26.10.2023 DOI: 10.31465/eeder.1287252

Giriş

Osmanlı basın tarihinde kadın dergileri, kendilerine ait bir daire içerisinde varlık alanı oluşturmaya çalışan farklı sosyokültürel çevrelere mensup kadınların edebî metinlerini yayımlayabilmelerini, toplumsal hayata dair beklentilerini, şikâyetlerini iletebilmelerini ve birbirlerinden haberdar olabilmelerini sağlar. 1869'dan 1908'e kadar yayımlanan kadın dergilerinde kadınların mücadeleleri özellikle eğitim hakkı, görücü usulü evliliğin sakıncaları ve sosyal hayat ile ilgiliyken 1908'lerden sonra çalışma hakkı, seçme ve seçilme hakkı gibi konularda daha gür ve cesur sesler çıkmaya başladığı gibi siyasi söylemlere ağırlık verilir. Öte yandan basındaki hareketliliğe bağlı olarak kadın dergilerinin -bazıları kısa ömürlü de olsa- özellikle 1908-1920 yılları arasında çıktığını söylemek gerekir. Sadece İstanbul'da değil Selânik, Kırım, İzmir gibi imparatorluğun farklı bölgelerinde yayımlanan gazete/dergiler, kadınların şahsında topluma dair meselelerin konuşulduğu/tartışıldığı önemli mecralardan biri olma misyonunu yüklenmişlerdir. Söz konusu misyonun gerçekleştirilmesinde matbuat âleminde kadın yazarların önemszenmesinin, kadınlarla ilgili her türlü meseleye yer verilmesinin yanı sıra kadın okurlarla mektuplar, evrâk-ı vârideler, anketler, ilanlar, promosyonlar, makale yarışmaları, şiirler, çeşitli müsabakalar, açık muhabere köşeleri, bilmeceler ve ödüller yoluyla kurulan irtibat da oldukça önemlidir. Mesela *Hanımlar Âlemi*'nin (1914) müdavimlerinden olduğu anlaşılan Aliye Talat'ın gönderdiği mektupta, dergideki bilmece cevaplarının ilgili sayfayla birlikte istenmesi eleştirilir ve kadın okur, koleksiyon yaptığı için dergiyi yeniden satın almak zorunda kaldığını anlatır (Yılmaz, Şentürk, 2019: 83). Derginin 9. sayısında bilmece kuponlarının gazeteye zarar vermeyecek şekilde yerleştirileceğinin söylenmesi, Aliye Talat gibi dergi koleksiyonu yapan okurların taleplerinin dikkate alındığını gösterir. Bunun yanı sıra bilmecelerden ödül kazanan kadınların isimlerinin yayımlandığı listelere bakınca da özellikle inas mekteplerinde ve Darülmuallimatlarda okuyan kız öğrenciler dikkat çekmektedir.

Gazete/dergi yönetimlerinin bazı mektuplara ve gönderilen yazılara doğrudan cevap vermeleri de kadınlarla kurulan irtibat açısından önem arz eder. Söz gelimi *Hanımlara Mahsus Gazete*'ye mektup gönderen ve gazetede yazı yayımlamak istediklerini belirten kadınların -ki bu kadınların önemli bir kısmı bürokrat ailelerine mensuptur- bu talepleri olumlu karşılır ve gazete idaresi tarafından cevap verilir. Öte yandan görüşleri uygun bulunmayan kadın okurların yazıları yayımlanmaz ve kimi zaman bu durum da kısa gerekçelerle açıkça ifade edilir. Mesela *Kadınlar Dünyası*'nın (1913-1921) "Açık Muhabere" (10 Mayıs 1913) kısmında manifaturacı Ahmet Efendi'nin haremi Şefika Hanım imzasıyla gönderilen metindeki muhakeme ve mütalaanın doğru bulunmadığı belirtilir (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 250). Ülkenin farklı yerlerinde yaşayan kadınlara dair nişan, düğün, doğum, vefat haberlerinin, yardım faaliyetlerinin dergilerde duyurulması ile de bir iletişim ağı örülmektedir. Darülmuallimat'tan mezun olan öğrencilerin listesinin yayımlanması, Anadolu'nun farklı yerlerinde açılan inas mekteplerinin haberlerinin yapılması, tevzi-i mükâfat merasimlerine dair intibaların aktarılması da son dönem Osmanlı kadınlarının dünyalarındaki değişimleri yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra sınırlı da olsa farklı gazete ve dergilerden iktibaslar yapılması da kadın okurların basın yayın organlarını tanımalarına imkân tanımaktadır.

Kadınların, gazete/dergilere mektup göndermeleri, kadınlara yönelik yayınlardan önceye dayanmaktadır. "1868'de çıkan Terakki gazetesi kimliklerini açıkça belirtmese de kadın mektuplarına yer vermiştir" (Çakır, 1996: 23). Okuryazar kadınlar, farklı gazetelere edebî

eserlerini, kadınlarla ilgili uygulamalardan ve neşriyatlardan dolayı teşekkür veya şikâyetlerini de göndermişlerdir. *İbret* gazetesine, “Modayı Seven Bazı Kadınlar” imzasıyla gönderilen varakada (13 Safer 1288/4 Mayıs 1871: 2) kadınlar, kocalarına âdeta esir olduklarını, Kalpakçılarbaşı’nda başıboş gezen erkeklerin kendilerini rahatsız ettiklerini, seyir yerlerindeki gölgelik yerlerin erkekler tarafından zapt edildiğini dile getirmektedirler. Yazının ironik üslubu, mektubun kadınlar tarafından gönderildiğine dair bir şüphe oluştursa da dönem kadınlarının talepleri hakkında fikir vermektedir. Bunun yanı sıra *Tercümân-ı Hakikat*’e değerlendirilmesi için gönderilen şiirler arasında kadınların yazdığı eserlere de rastlanılmaktadır (Demirci, 2012). Mesela 1882’de “Lisân-âşina Bir Hanım” imzasıyla gönderilen metinde kadın okur, ironik bir üslupla şiirden anladığını dile getirirken “*Türkçesi kadınlık nokta-i nazarıyla anlarım demek istiyorum. Bizler nâkısâtü’l-akl değiller miyiz ya?*” (12 Kanunuevvel 1882: 3) ifadeleriyle eril bakışı eleştirdiği gibi mektubun devamında gazetelerde kadınlara yer verilmemesini sorgular. Bu tarih, *İnsaniyet* (1882-1883) dergisine “Lisân-âşina Bir Hanım” imzasıyla gönderilen mektuplarla aynı yılları içermektedir. Öte yandan *İnsaniyet*’te neşredilen bir kadın mektubunda da (1300: 49- 53) kadınlara ait eserlerin gazete/dergilerde yayımlanmaması ve kadınların güzel eserler kaleme alamayacağına dair bir kanaatin hâkim olması eleştirilir.

Yaprak Zihnioğlu, “ilk kadın mektubunun basında yer aldığı 1868’den II. Meşrutiyet’e (1908) değin olagelen hareketliliği ‘Erken Dönem Osmanlı hareket-i nisvanı’ (2003: 21) olarak değerlendirir. Bu çerçevede özellikle 1868’den itibaren kadınların gazeteler aracılığıyla birbirleriyle haberleşmeleri, ülkenin farklı yerlerinde yaşayan kadınlar arasında mefkûre ve duygu birliğinin oluşmasına ve kadınların kendi sosyal konumlarını sorgulayacak zihin muhasebelerinde bulunmalarına zemin hazırlar. Gazete yöneticilerinin ya da yazarlarının hatta mektup sahiplerinin birbirlerine cevaplar vermeleri, okurlarla gazeteler arasında edebî ve fikri tartışmaların ortaya çıkmasına, kadınlara dair meselelerle ilgili çözüm önerilerinin farklı görüşler etrafında tartışılmasına imkân oluşturur. “19.yy sonu 20. yy başında değişen gündelik hayat içinde yerini alan şehirli Osmanlı kadınlarının dünyasını öğrenmek isteyenler için özellikle Mekâtib (Mektuplar), Muhaberât-ı Aleniyye (Açık haberleşme bölümleri)” (1993: 26) önemli veriler içermektedir. Zira “kendilerini ifade biçimi, daha doğru bir söyleyişle gerçekleştirme yolu olarak yazmayı seçen kadınlar, devirle ve devir insanıyla ilk konuşmalarını gazete ve dergiler aracılığıyla yaparlar” (Argunşah, 2016: 52). Gazetelere gönderilen ilk mektuplarda kadın okurların isimlerini açıkça yazmaktan çekindikleri ancak kadın imzasıyla mektup gönderenlerin sayısının artmasıyla birlikte isimlerini, yaşadıkları yerleri, hangi aileye mensup olduklarını yazdıkları, yazar veya muhabir olmayı teklif ettikleri görülür. Emel Aşa, kadın yazarların ilk defa, 1888’de yayımlanan *Mürüvvet*’te kimliklerini açıklayan ibareler kullandıkları tespitinde bulunur (1989: 26). Bu noktada kadın imzasıyla erkeklerin de yazı göndermelerinin birtakım belirsizliklere sebebiyet verdiği söylemek gerekir. Ancak kimliklerinden emin olunan kadın yazarların sayısının artmaya başlaması kadın okurların gönderdikleri mektuplara da yansır. Bu çerçevede gazete/dergilerde gönderilen mektuplarda, anket cevaplarında kadın okurların devrin güncel konularıyla ilgili görüşlerini beyan etmeleri, farklı sosyal statülere mensup ve ülkenin farklı coğrafyalarında yaşayan her yaşta kadının hem gündelik pratiklerinin hem de bireysel tecrübelerinin aktarılmasını mümkün kılar. Bununla birlikte gönderilen şiirler de gazete idarecileri tarafından değerlendirilir ve yorumlanır. Mesela *Kadın* (1908-1909) dergisine on iki yaşındaki bir Mekteb-i Terakkî öğrencisinin gönderdiği şiir, hayret ve takdirle karşılanır, küçük okura okuma pratikleri ile ilgili tavsiyelerde bulunulur (Kılıç Denman, 2010: 255). Okuma ve yazma arzusu, kadınların

tahsil durumuna bağlı görünmemektedir. Tahsili bulunmayan veya yeterince okuma yazma bilmeyen kadınlar, makale düzeyinde olmasa da mektuplar aracılığıyla düşüncelerini açıklama eğiliminde bulunurlar (Çakır, 1996: 89). Bu mektuplarda kadınlar, özellikle sıkıntı ve kederlerini paylaşacak, dertleşecek, kendilerine “siyaset-i medeniye” bahşedecek, mevkilerini yükseltecek bir mecra bulmaktan dolayı memnuniyetlerini anlatırlar.

Osmanlı’daki bürokrat ailelere mensup okuryazar kadınlar, Avrupa’daki kadınlara yönelik yayınları takip ederler. Osmanlı matbuatındaki kadın dergileri/gazeteleri de Osmanlı Devleti sınırları dışında takip edilir. *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895-1908), “sadece yurt içinde değil yurt dışında da ilgi görmüş, örneğin Fransa’dan Madam Durani Montila, Paris muhabiri olarak görev verilmesi için Hanımlara Mahsus Gazete’ye mektupla başvurmuştur” (Çakır, 1996: 31). Özellikle kadın-erkek eşitliği konusunu merkeze alan, kadınların da erkekler gibi çalışabilmelerinin mücadelesini veren *Kadınlar Dünyası* (1913-1921) dergisi, Fransa’da yaşayan Türk kadınları tarafından ilgiyle takip edilir (Çakır, 1996: 90-91). Süreli yayınlarda hem Osmanlı sınırlarında hem de yurt dışında yaşayan kadınların mektuplarının neşredilmesi, kadın okur tipolojileriyle ilgili argümanlar oluşturduğu gibi gazete/dergilerin kadınları kamusal alana dâhil etmeye ilişkin tutumlarının sınırlarını da yansıtmaktadır. Ülkenin farklı yerlerinden gönderilen mektuplar, süreli yayınların aslında bir ihtiyaca cevap verdiğini göstermektedir. Mektup gönderen kadınların makale, hikâye, millî roman yazacaklarını bildirmeleri, kadınların fikrî anlamda da kendilerini ifade etme ihtiyaçlarının bir kanıtıdır (Taşkiran, 1973: 33). Ancak yazılarının neşredilmesi amacıyla erkek imzasıyla yazan kadınlar olduğu gibi erkek okurlar arasında da kadın imzası kullananlar görülmektedir. Nitekim *Türk Kadını* (1918-1919) dergisi, okurların mektuplarında hakiki isimlerini kullanmalarını şart koştuğu gibi erkeklerin kadın imzasıyla mektup göndermelerini eleştirir (Keşoğlu, Keşoğlu 2010: 208). Erkekler tarafından kadın imzasıyla yazılar/mektuplar gönderilmesi, özellikle kadın dergilerinde, yazıların tasnifinde muğlaklıklara yol açmaktadır. Ancak kimi mektupların dil, üslup ve içerik özellikleri, yazarların cinsiyetine dair ipuçları vermektedir.

1. Kadın Okurların Eğitime Bakışları ve Okuryazarlık Durumları

Kadınlara yönelik yayınların etki alanlarının genişlemesi ve kadınların basın hayatında aktif olarak yer almaya başlamasıyla farklı sosyal statülere mensup kadınlar, eğitimdeki fırsat eşitsizliği hakkında görüşlerini aktarırlar. Kendi gözlem ve tecrübelerinden hareketle görüşlerini belirten okurlar, kadınların okuryazarlığının sınırlılığını bir sorunsal olarak gündemde tutarlar. Söz konusu mektuplarda kadın okurların genellikle benzer fikirleri savunduğu görülür. Ancak kadınların büyük çoğunluğunun okuryazar olmadığını savunan okurların yanı sıra Osmanlı kadınlarının okuryazar oranının yüksek olduğunu iddia eden görüşlere de rastlanmaktadır. Bu görüş farklılıklarının temelinde, kadın okurların kendi sosyokültürel çevreleri üzerinden değerlendirme yapmalarının etkisi sezilmektedir.

Kadın okurların, ilk yayınlardan itibaren sıklıkla eleştirdikleri hususlardan biri, gazetelerin dilinin ağır ve külfetli oluşudur. Kadınların Arapça, Farsça tamlamalara, gramer kurallarına ve belagat bilgisine erkekler kadar hâkim olmadıkları gerekçe gösterilerek yazıların konuşulan Türkçe ile yazılması talep edilir. 1869-1870 yılları arasında *Terakki* gazetesinin eki olarak yayımlanan *Terakki-i Muhadderât*¹ Boğaziçi’nden mektup gönderen ve varlıklı bir aileye mensup olduğu

¹ Terakki-i Muhadderât’a gönderilen mektuplarla ilgili detaylı bilgi için bk. (Davulcu ve Temel, 2017: 241).

sezilen Belkıs Hanım, gazetede bazı tabir ve ifadelerin anlaşılmadığını, babasından yardım almak zorunda kaldığını anlatır. Gazetede konuşma dilinin esas alınmasını talep eden Belkıs Hanım, kadınların tahsil ve ilimlerinin muğlak ifadeleri anlamaya yetmeyeceğini zira kadınların vakitlerinin önemli bir kısmını ev işleriyle geçirdiklerini ve bu nedenle erkekler kadar okumaya vakit ayıramadıklarını belirterek kadınların gündelik pratiklerinin okuma arzularını ve çabalarını engelleyen içeriklerle donatıldığını söyler (28 Haziran 1285: 3). Gazeteye gönderdiği bir başka mektupta Belkıs Hanım, kadınların ailelerinden okuma yazma öğrendiklerini, bazı kadınların evde özel hocalardan ders aldıklarını, *Muhammediye* gibi harekeli eserleri okuduklarını, bir kısmının pederleri aracılığıyla Arapça ve Farsça lügatleri ezberlediklerini anlatarak “hâl böyle iken niçin bizim umûmuzun zalâm-ı cehâlet içinde yaşadığımız herkesin efkârında yerleşiyor?” (6 Temmuz 1285: 3) ifadeleriyle, Müslüman kadınların okuma yazma bilmediklerine dair algının bir tür kalıp yargı olduğunu iddia eder. Kadınlar arasında yazma bilmeyenlerin çok olduğunu ancak yüzde ellisinin okuma bildiğini dile getiren Belkıs Hanım’ın “Ancak ben kadınlardan her asırda ashâb-ı kâlem olduğunu isbât ediyorum. İnanmayanlar olur ise işte onlar asıl câhillerdir” (6 Temmuz 1285: 3-4) iddiasında bulunması ve kadınların okuma yazma bilmediklerine dair algıyı “kitâbetle iştiğal edenler[in] şimdiye kadar gazetelere efkâr-ı mahsûsalarını yazdırmamış” olmalarına bağlaması, okuryazarlık oranını kendi çevresine göre değerlendirdiğini düşündürmektedir. Bunun yanı sıra okuma bilenlerin sayısının fazla olduğuna dayalı yorumu da *Kur’an-ı Kerim* okumaya dayalı olarak Arap harflerinin bilinmesi ile ilişkilendirilebilir.

İlk mektuplardan itibaren dikkat çeken unsurlardan bir başkası da kadın okurların birbirlerinin görüşlerini, gündelik hayat pratiklerini eleştirmeleri veya kendileri hakkında genelleyci yorumların yapılmasına karşı çıkmalarıdır. *Terakki-i Muhadderât*’a gündelik konuşma diliyle bir mektup gönderen Fâika Hanım, Belkıs Hanım gibi gazete dilinin anlaşılmadığından şikâyet eder ancak Belkıs Hanım’ın kadınların yüzde elliden fazlasının okuryazar olduğu iddiasını gerçekçi bulmaz. İrfanlı hocalar tarafından ders verecek büyük okulların açılmasını talep eder ve gazete dilinin anlaşılmaması ile kadınların okul imkânlarının bulunmamasını ilişkilendirir (13 Temmuz 1285: 5). *Terakki-i Muhadderât*’a Rabia imzasıyla gönderilen ve dili nispeten daha ağır olan mektupta da kadınların terbiye ve marifetleri için muhtelif okulların açılması, Türkçe yeterince kitap bulunmadığı için Arapçadan kitaplar çevrilmesi, Avrupalıların eğitim usullerinin ahlakımıza uyarlanması, kızların okutulması ve böylelikle cehaletin ortadan kaldırılmasını önerilir. Mektupta Belkıs Hanım’ın kadınların yüzde ellisinin harekeli *Muhammediye* okuduğunu iddia etmesi ve geçmişteki kadın şairleri örnek göstermesi çok anlamlı bulunmaz (13 Temmuz 1285: 1-3). Hayriye Hanım ise Belkıs Hanım’ın görüşlerine katılarak kadınların önemli bir kısmının okuma yazma bildiğini ancak harekeli yazıları okuyabildiğini vurgulayarak *Kur’an-ı Kerim* ya da *Muhammediye* gibi dini kitapları okumaya/öğrenmeye dayalı olarak harekeli yazılan Arap harflerinin bilindiğini sezdirir (13 Temmuz 1285: 3). Kadın okurların yazı dilinde hareke ve sade bir Türkçe kullanılmasına ilişkin talepleri, dönem aydınları arasında da tartışılmaktadır. Dergiye sık sık mektup gönderen, Fransızca bildiğinden bahseden ve ilk mektubunda bu varakanın sahibesinin bir kadın olabileceğine inanılmayacağını,² bir kadına kitabet bilgisinin yakıştırılmayacağını belirten Ülker Hanım da geçmişteki birkaç kadın şairin varlığının bu devir

² Ülker Hanım’ın söyledikleri 1889’da Fatma Aliye’nin *Meram* tercümesini yayımlamasından sonra oluşan söylemlerle ilgili bir öngörü gibidir. Nitekim “Meram tercümesinin bir kadın tarafından yapılmış olması bütün savunmalara rağmen inandırıcı bulunmaz” bk. (Argunşah, 2016: 189).

için övünç olamayacağını söyleyerek okuryazar oranını yetersiz bulur (3 Mayıs 1286: 2-3). Ülker Hanım'ın mektubunda Fransızca bildiğini söylemesi, sosyokültürel durumu hakkında ipuçları sunmaktadır.

İstanbul dışında yayımlanan süreli yayınlarda da kadın okurlar, benzer talep ve beklentiler içerisindeyler. 1875'te Selânik'te yayımlanmaya başlanan *Âyine* (1875-1876) dergisinin ikinci sayısına "İstanbul ahvâline de vâkıf okuryazar bir hanım" imzasıyla gönderilen mektupta, gazetenin amacının kadınları cehaletten kurtarmak olduğu ancak neşredilen yazıların dilinin külfetli ve ağır oluşu nedeniyle anlaşılmadığı vurgulanmaktadır. Mektupta, "erkekler gibi [kadınları da] her şeyden haberdar etme[nin]" (9 Teşrinisani 1291: 3) amaçlanmasından dolayı gazete yöneticilerine teşekkür edilir. Memleket gündemiyle ilgili haberlere yer verilmesi gerektiğine dikkat çekilmesi ise kadın okurlar arasında günceli takip etmek isteyenlerin olduğunu gösterdiği gibi kadın yazınının belli konularla sınırlı tutulmasına dair bir tepkiyi içerir. Dergi idaresi tarafından gazetenin dilinin anlaşılır olmasına dikkat edileceğine ilişkin bir cevap verilmesi, kadın okurların artık yavaş yavaş yönlendirici etkilerinin olmaya başladığını gösteren örneklerdendir.

İlk mektuplardan itibaren gazetelerde en çok eleştirilen hususun ağır ve külfetli dil olduğu daha geç bir tarihte yayımlanmaya başlayan *Kadınlar Dünyası* (1913-1921) dergisinde de görülür. *Kadınlar Dünyası*'na mektup gönderen (27 Haziran 1913) Sabriye Kemal, derginin yazı dilini eleştirerek eğitimi yetersiz olduğu için bazı yazıları anlayamadığını, okuma yazması iyi olan kadınlardan yardım aldığını ifade eder. Sade bir dil kullanılırsa derginin amacının daha iyi anlaşılacağını vurgulayan Sabriye Kemal'e göre böylelikle ana dil olan Türkçe de korunacaktır (Çakır, 1996: 93). Mektubun başlığının "Yazacaklarımızı Türkçe Yazalım" olması, yazıların anlaşılabilirliğini talep etmenin yanı sıra Tanzimat'tan itibaren sıklıkla tartışılan "sade dil" hassasiyetinin pratikteki karşılığını gösterir. Ancak bu mektuplardaki imzalar her ne kadar kadın olsa da yazıların erkeklere ait olabilme ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ihtimale rağmen kadınların sade dil ile yazmaya teşvik edildikleri bir gerçeklik olarak belirir. Nitekim *Türk Kadını* (1918-1919) dergisinde, yazı gönderen kadın okurlara kelimeleri Türkçeleştirip sadeleştirmeleri, çok fazla terkip ve yabancı kelime kullanmamaları tavsiye edilir (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010: 589). Bu uyarılar, derginin kimliği ve millî edebiyatın derginin yayımlandığı yıllarda etkisinin hâkim olmasıyla ilgilidir.

1869-1920 yılları arasında yayımlanan kadın imzalı mektuplar detaylı incelendiğinde kadınlara yönelik eğitim kurumlarının azlığından, kız çocuklarının okutulmamasından şikâyetlerin hep gündemde olduğu görülür. Bu noktadaki eleştirilerden biri de eğitim sistemi ve öğretmen tutumlarıdır. Meşrutiyet öncesi yayınlarda hem kadın yazarların yazılarında hem de okurların mektuplarında Müslüman Osmanlı kadınlarının okuryazar oldukları özellikle İslam dininin verdiği haklar çerçevesinde ispatlanmaya çalışılır. *Terakki-i Muhadderât*'a Âdile imzasıyla gönderilen bir mektupta, İslamiyet'in kadınların okumasını teşvik ettiği ancak zamanla oluşan taassup nedeniyle kadınların cahilleştiği, savaşların etkisiyle sadece kadınların değil erkeklerin de tahsil ve terbiyeden geri kaldıkları İslam tarihinden verilen örnekler üzerinden dile getirilir (28 Haziran 1285: 3-4). Bu değerlendirmede kadınların eğitimsizliklerini zaman zaman rasyonalize ettikleri sezildiği gibi bu konuda erkeklerin de benzer durumda olduklarına ilişkin bir savunma mekanizması dikkat çeker. Mektupta inas mekteplerinin açılmasının kadınların istikballeri için önemli bir teminat olduğu ifade edilerek kadınların örgün eğitim kurumlarında tahsil görmelerinin

gerekliliği vurgulanır. Âdile Hanım, malumat ve maarifi kendilerine saklayan, “ebnâ-yı cinsini müstefid ve haberdar etmeyen erkekleri utandırmak”, “neşr-i efkâr etmeye hevesli [kadınları] teşvik” etmek, kadınları “nevm-i cehâletten uyandırmak” ve onları bazı konularda haberdar etmek için mektubunu yazdığını söyleyerek uyarıcı bir rol üstlenmek ister. Kadın okurların üzerinde durdukları önemli konulardan biri olan inas mekteplerinin azlığı, *Kadınlar Dünyası*’nın 8 Haziran 1913 tarihli sayısına Tire’den yazan ve “maarifin henüz ibtidai kısmında” (Gençtürk Demircioğlu, Büyükkarcı Yılmaz, 2009: 32) okuduğunu belirten kadın okur tarafından da ilçelerinde inas rüştiyesinin yokluğu üzerinden yansıtılır.

Gazete/dergilerde yabancı basından haberlere/makalelere, Avrupa kültürüne dair birtakım bilgilere yer verilmesi ise kadın okurların hem yabancı ülkelerdeki kadınların yaşam tarzlarından haberdar olmalarına hem de dünya ölçeğinde kadın meselesinin nasıl değerlendirildiğini, hangi merhalelere ulaştığını görmelerine imkân tanır. Bununla birlikte Avrupa basınından alınan yazıların bir kısmının Müslüman kadınlara yönelik önyargılar içermesi, devrin aydınlarını olduğu gibi kadın okurları da rahatsız etmektedir. Dolayısıyla gönderilen mektuplarda Müslüman kadınların cahil olduğunu, miskinlikle vakit geçirdiğini iddia eden Avrupalıların görüşlerini çürütmek için birtakım argümanlar sunulur. *Hanımlara Mahsus Gazete*’ye (1895-1908) Tiflis’ten Hayriye Mağmume imzasıyla gönderilen bir mektupta (23 Mayıs 1312: 1-2), Ruslar özelinde yabancıların Müslüman kadınları cahillikle itham etmeleri sorgulanır. Hayriye Mağmume, Rusların Müslüman kadınlarla ilgili düşüncelerini Renan gibi düşünürlerin İslam’ın ilerlemeye engel olduğunu iddia eden fikirlerine bağlamaktadır. Bir Rus okulundan mezun olan, bilinçli, aydın ve aktif bir kadın olduğu anlaşılan, Renan gibi devrin pozitivist olarak adlandırılan düşünürlerinden haberdar olan Hayriye Mağmume’nin ayetlerden, hadislerden hareketle İslam’ın kadınlara tanıdığı hakları anlatmayı kendisine bir görev edinmesi, kadın hareketinin/uyanışının İstanbul dışındaki yansımalarını gösterir. Hayriye Mağmume’nin görüşleri, devrin yazarlarının önemli bir kısmının sürekli vurguladıkları İslam’ın kadınlara tanıdığı “mukaddes müsaadelerin”, “cehalet göreneği” yüzünden uygulanamadığına dair muhafazakâr görüşü yansıtmaktadır.

Hayriye Mağmume gibi belli bir “kültürel sermaye”si olan kadın okurlar, yabancıların Müslüman Türk kadınlarına yönelik önyargılarını bertaraf etme çabasındadırlar. *Hanımlara Mahsus Gazete*’ye mektup gönderen ve Darülmuallimat müdavimelerinden olduğu anlaşılan³ Remziye Binti Ahmed, Türk kadınlarının ömürlerini sakız çiğnemekle geçirdiğini iddia eden yabancıları eleştirerek Müslüman Türk kadınları içinde Avrupa kadınları arasında bile nadiren görülecek kadın yazarlar olduğunu iddia ederek *Hanımlara Mahsus Gazete*’de yazıları çıkan kadınları örnek gösterir. “Bakalım Türk kadınları vakitlerini sakız çiğnemekle mi minder çürütmekle mi imrâr ediyorlar? Kızları füyûzât-ı ma’âriften bîbahre mi kalıyorlar? Yoksa her biri âb-ı zülâl-i ma’ârifle sirâb olarak numûne-i edebiyat vasfına şâyeste âsâr-ı bergüzide neşriyle mi isbât-ı hüviyyet ediyorlar?” (18 Temmuz 1312: 2) ifadeleriyle, Türk kadınlarının ilim ile iştiğal ettiklerini övünçle vurgular. Remziye Binti Ahmed’in yabancıların özellikle de -isim vermese dahi- Emile Julliard’ın Müslüman kadınlara ilişkin yargılarını eleştiren değerlendirmelerinin daha kapsamlısını Fatma Aliye Hanım’ın *Hanımlara Mahsus Gazete*’nin 91 ve 92. sayılarında yayımlanan “Nisvân-ı İslam ve Bir Fransız Muharriri” başlıklı yazı dizisinde görmek mümkündür.

³ Bu bilgiyi gazetenin 5. sayısındaki Muhaberet-i Âleniye köşesinden edinmekteyiz.

Kadınların yeterince eğitim alamamalarından müşteki olan kadın okurlar, söylemlerinde zaman zaman eril onaya seslenirler. Dolayısıyla kadınların eğitimi annelikle özdeşleştirilerek iyi yetişmiş, iyi eğitim almış bir kadının toplumun ilk mürebbisi olarak topluma hizmet edeceği vurgulanarak eğitim alma bir haktan ziyade “nesl-i âti”yi yetiştirmesi beklenen annelerin vazifelerini layıkıyla yerine getirebilmelerinin sağlanması için istenir. *Terakki-i Muhadderât*'a Hayriye imzasıyla gönderilen mektupta, “Çünkü âlemde bizim ahvâlimiz gibi kendi hâline bırakılmış hiç kaidesiz bir şey olmaması cümlemizin gücüne gidiyor idi” (13 Temmuz 1285: 3) ifadeleriyle, kadınların eğitiminin umursanmadığı, kadınların gündeme alınmadığı dile getirilerek kadınların insanlığın ilk mürebbisi olduğu, bu nedenle öncelikle onların terbiye ve terakkilerine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanır. Kadınların eğitiminin özellikle annelikle ilişkilendirilmesi ve “*mâder-i insaniyet*” vurgusunun yapılması, devrin basınında hâkim bir temayüldür.

Sıyanet (1914) dergisine mektup gönderen ve okuryazar bir kadın olduğunu, çıkan kitapları, gazeteleri okuduğunu ifade eden Fatma Saide ise Meşrutiyet Dönemi'ndeki basın hayatını eleştirerek kadın imzasıyla neşredilen bazı yazıların kadın ruhunu anlamaktan uzak olduğunu ve bazı yazarların müfrit olduklarını iddia etmektedir (Zorbay, Atik, 2020: 101- 104). Bu iddia aslında dönemin kadın okurları arasındaki farkı da göstermektedir. Kimi okurlar daha mutedil görüşleri benimserken kimileri ise daha sert söylemlerin olmasından yana tavır takınır. Kadın okurların dikkat çeken taleplerinden biri de *Bilgi Yurdu Işığ* (1917-1918) dergisinde görülmektedir. Dergiye Şişli'den mektup gönderen M. Nusret Hanım, Bilgi Yurdu'nun Şişli'de bir şubesinin açılmasını talep etmektedir (Keşoğlu, Keşoğlu: 2019: 116).

2. Geleneksel Kadın Tipolojisi: Kadın Okurların Eril Dili/Tahakkümü Benimsemeleri

Osmanlı matbuatında, kadın yazar ve okurlar, zaman zaman eril bir dille, eril bakışı ve geleneksel yaklaşımları onaylayacak yazılar yayımlarlar. Gazetelere, özellikle Meşrutiyet öncesinde, mektup gönderen kadın okurların, eğitim hakkı ve kamusal alanda rahatça hareket etme gibi talep ve beklentilerini sıralarken ‘eril tahakküm’ün sınırlarını ihlal etmekten çekinen bir tutum içinde oldukları hatta kimi zaman kendilerini “nakısât’ül akl” olarak niteledikleri görülür. *Âyine*'ye (1875-1876) “İstanbul ahvâline de vâkif okuryazar bir hanım” imzasıyla gönderilen mektupta, derginin dilinin külfetli oluşunu eleştiren okur, ‘kadın’ olduğu için bu eleştirisinden dolayı mazur görülmesini -biraz da ironik bir tavırla- ister. “Bunları zât-ı âlinize ihtâr icâb etmezse de bizim aklımız kısa olduğu darb-ı mesel hükmüne girdiğinden bu gibi kusuruma bakmazlar me’ mûlundayım” (9 Teşrinisani 1291: 3) ifadeleriyle, ‘kadının aklı kısadır’ yargısıyla genelleşen toplumsal cinsiyete gönderme yaparak farklı bir tavır sergiler. *Âyine*'ye gönderilen bir başka mektupta (25 Temmuz 1291) kadın okur, arkadaşlarıyla sohbet ederlerken ortamın erkekler arasında söylenen “karılar hamamı” sözünü yansıtacak bir atmosfere dönüştüğünü ifade ederek eril dilin mütehakkim kodlarını kullanır. *Terakki-i Muhadderât*'a mektup gönderen Fâika Hanım ise “kraldan politikadan devlet işinden laf etmenin bize ne fâidesi vardır?” (13 Temmuz 1285: 5) ifadelerine yer verdiği mektubunda, kadınların söylem alanlarını sınırlandırarak tedrici bir kadın hareketine işaret eder.

Toplumsal cinsiyete dayalı söylemler, farklı bağlamlarda dile getirilse de iyi eğitim alan ve eğitilmiş ailelere mensup kadınlarda da görülür. *Terakki-i Muhadderât*'a entelektüel içerikle hazırlandığı hissedilen mektuplar gönderen, El- Cevâib muharriri Ahmed Faris Efendi'nin karısı, ‘kültürel sermaye’ sine rağmen geleneksel kodlarla örülen eril anlayışı benimseyen bir yaklaşım sergiler. Kimi zaman âdeta bir vaize edasıyla kaleme aldığı mektuplarda kadınların ilim ve tahsil

ile uğraşmalarının önemini vurgularken bir taraftan da eril sınırlar çizer. Münevver bir kadın olduğu anlaşılmasına rağmen, “tâife-i nisvân umûr-ı düveliyyede istihdâm olunmak üzere terbiye edilemez. Çünkü bunlardan ne vezir olur ne hâkim olur ne âmir olabilir. Ancak usûl-i kırâ’at ve kitâbeti ve tarih ve coğrafya ve şiir ve hesâb ve daha sâir bunlara mümâsil şeyleri öğrenmelidirler” (13 Temmuz 1285: 4) ifadeleriyle, sosyolojik koşulların da etkisiyle, kadınları kamusal ve bürokratik alanlardan dışlayıcı bir tutum sergiler. Kız çocuklarına öncelikle “hüs-n-i ahlâka müteallik” eserler okutulması gerektiğine ilişkin talebi ile kız çocuklarının eğitimlerini ahlaki/didaktik eserlerle sınırlandırır. Zira “erken dönemin özelliklerinden biri, kadınların iffet, fazilet ve yüksek ahlakın temsilcisi olması gereğinin kadın yazarlar tarafından sıklıkla dile getirilmesidir” (Zihnioğlu, 2003: 48). Bu bağlamda dönem içerisinde ahlaklarının bozulacağı gerekçesiyle kadınların roman okumasına karşı çıkılması da hatırlanmalıdır.

Kadınların aile içindeki vazifelerine dair malumatlar, kadınların faziletli, iffetli olmasını telkin eden nasihatler ve bu yolda beklentiler, kadın okurların mektuplarında da etkisini hissettirir. Geleneksel etkileri ve muhafazakâr refleksleri bir tarafa bırakacak olursak kadın okurların, eril sınırları ihlal etmeme ve okuryazar olma taleplerini “eril memnuniyete” dayandırma çabaları, erkekler tarafından biçilen toplumsal roller çerçevesinde alan açma teşebbüsleri olarak da okunabilir. Söz gelimi *Terakki-i Muhadderât*’a mektup gönderen Hayriye Hanım’ın kadınlarla ilgili yayınların arttırılmasını talep ederken kendi arzularından ziyade erkek memnuniyetini ileri sürmesi de toplumsal onay kaygısına ilişkin bir uzlaşma çabası olarak yorumlanabilir. Avrupa’daki dikiş usulleri, ev idaresi ile ilgili eserler tercüme edilirse “buna bizden ziyâde erkeklerimiz teşekkür ederler” (13 Temmuz 1285: 3) ifadeleriyle, eril memnuniyete dair sınırlar çizer.

Kadın okurların taleplerinde eril onaya seslenmeleri, toplumsal rollerini hatırlatıcı söylemlerde bulunmaları, geleneksel etkilerin yanı sıra kamusal alanda ve farklı kesimlere kendilerini yeni ifade etmeye başlamalarıyla ilişkilendirilebilir. Berktaş’a göre; kadınların “[eğitim hakkı] talebi için kullandıkları argümanlar da ister istemez, erkeklerin desteğinin kazanılmasında yoğunlaştı ve ataerkil cinsiyet tanımlarına dayandırıldı” (2020: 349). Nitekim kadınların dikiş nakış öğrenmemeleri, her görüp beğendiklerini alma uğruna müsrifleşmeleri, moda uymaları, ev idaresinde becerikli olmamaları eleştirildiği gibi arabalara binip seyir yerlerine, tiyatroya gitmeleri, eğlence ile vakit geçirmeleri de gayriahlaki eylemler olarak okur mektuplarında genellikle olumsuzlanır. Söz gelimi *Kadın* (1908-1909) dergisine “Mütevaffâ Hacı Mustafa Bey Halîlesi Habîbe” imzasıyla (5 Nisan 1909) gelen mektupta, kadınların toplumsal alanda görünmeleri, tiyatroya gitmeleri terbiye ölçütlerinin ihlali ve “ifsâd-ı ahlâk” gerekçesiyle muhafazakâr bir tepkiye dönüşür:

“Tiyatroya gitmek, erkeklerin devam eylediği mesirelere açık saçık çıkmak, setre-i hariciyemizi libâs-ı dahiliyemizden daha müzeyyen yaparak enzar-ı umumiyeyi gayri meşru bir surette üzerimize celbe çalışmak hangi ma’kul terbiye muktezası bilemem! [...] Bence o tiyatrolara gitmek kızlarımızı, istikbal-i maderlerini levs-i fuşsiyyata alıştırmak demektir ki neticesinin vehâmet ve nezaketini mülâhaza eylemeyi kadir-şinâslığınızda terk ediyorum.” (Kılıç Denman, 2009: 485).

Habîbe Hanım, mektubunu Ayşe İsmet’in “Feryâd” başlıklı yazısından duyduğu hoşnutsuzluğunu anlatmak üzere yazdığını belirtir. Ayşe İsmet, “Feryâd” başlıklı yazısında, İzmir’de binlerce kişinin toplanarak kadınların tiyatroya gitmelerini engellemeye yönelik protestolarına zabitanın, devlet yetkililerinin sessiz kalmalarını eleştirir. İslam kadınlarının tiyatroya gitmekle dinlerini, imanlarını kaybetmeyeceğini hatta tiyatronun kadınların “tehzib-i ahlâkına, tasfiye-i vicdânına,

terbiye-i fikriyyesine” (Kılıç Denman 2009: 411) hizmet ettiğini, artık zamanın değiştiğini ve kadın haklarının müdafaası için çalışılması gerektiğini vurgulayan Ayşe İsmet’in bu görüşlerinin Habîbe tarafından eleştirilmesi, farklı fikirlerin yansıtılmasına imkân tanıyan bir basın kültürünün oluşmaya başladığını gösterir. Ayşe İsmet, “hanım valideciğim” şeklinde hitap ettiği Habibe Hanım’a yazdığı cevapta, tiyatroların “rezâlethâne”, müdavimlerinin “rezîle” olarak tarif edilmesine karşı çıkararak makalesinin kadınların meşru haklarının korunması için bir şikâyetname olduğunu belirtir. İzmir’de tiyatroya giden kadınlara yönelik tepkiler, Mehmet Rauf’un 1912’de *Servet-i Fünun* dergisinde tefrika edilen *Genç Kız Kalbi* adlı romanında da eğitilmiş ve okuryazar bir genç kız olan Pervin karakteri aracılığıyla da eleştirilmiştir.

Öte yandan *Türk Kadını*’na gönderilen bir mektupta bir genç kız, okula giden öğrencilerin ahlaka mugayir romanlar okumalarını, süslenmelerini ve ders çıkışında mesire yerlerine gitmelerini eleştirir (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010: 329). Bu tür eleştiriler, kadınların sosyal hayat içerisindeki konumları ile ilgili tartışma zemini oluşturduğu gibi kadınların eril sınırların dışına çıkmasına dair geleneksel kaygıları barındırmaktadır. Bu bağlamda kadın okurların mektuplarında dikkat çeken hususlardan biri de kadınların kamusal alandaki davranışlarının ne şekilde olacağına dair birbirleriyle çatışan görüşleridir. Geleneksel anlayışı benimseyen kadın okurlar, hemcinslerinin çarşıda pazarda esnafla yumuşak bir şekilde konuşmalarını, yüksek sesten kaçınmalarını ve başlarını öne eğmeleri gerektiğini dile getirirler. Bu tür görüşlerde de geleneksel reflekslerin etkisi açıkça hissedilir.

3. Kadının Statüsünün ve Geleneksel Anlayışın Sorgulanması

II. Meşrutiyet öncesi süreli yayınlarda, kadın okurların geleneksel anlayışı sorgulamaları, eşitsizlik söylemlerinden ve ‘meşru, medenî hak’ taleplerinden ziyade okuryazarlığın yaygınlaşması ve toplumsal alanda belli sınırlar dâhilinde -eril alanları ihlal etmeden- yer alabilme gibi hususlarda toplanır. Ancak ilk yayınlardan itibaren görüşlerini dile getiren kadın okurların eril söylemi yansıtan “eksik etek”, “nakısât’ül akl”, “saçı uzun aklı kısa” gibi kökleşmiş yargıları eleştirdikleri, “insan yerine konulmamaktan” şikâyet ettikleri, sosyal hayat içerisindeki mevkilerini sorguladıkları görülür. Farklı söylemlerle sürekli eleştirilen bir başka husus da “taife-i inâs ne kadar câhil bulunursa ricâline o kadar muti ve sadık olur” sözleriyle ifade edilen itaatkâr kadın inşasıdır. Dolayısıyla kadınların okumasının, eril alanları ihlal edecek bir tehdit olarak görülmesi kadın okurlar tarafından sorgulanır.

Terakki-i Muhadderât’a mektup gönderen ve tam anlamıyla okuma yazma bilmediği için yazılanları pek anlamamasına rağmen; “sizin şu sarı gazete bizi de tekâmül insan yerine koyuyor” (24 Ağustos 1285: 4) diyerek memnuniyetini vurgulayan Kâmile Hanım, kadınların “eksik etek” olarak tanımlanmasının ilim ve eğitimle ilgili olduğunu çok sonraları anladığını ifade eder.

Kadınlara ilgili konularda sürekli ahlak vurgusu yapılması da dönemin bariz özelliklerinden biridir. Kadınların okuyacağı eserlere ahlaki kaygılar nedeniyle sınırlandırmalar konulmaya çalışılması ve kadın dergilerinde ahlak vurgusunun ön plana çıkarılması bazı kadın okurlar arasında hoşnutsuzluk oluşturur. *İnsâniyet*’e “Lisân-âşina Bir Hanım” imzasıyla gönderilen mektupta, “sakın daha ilk nüshanızda ahlâk dersi vermeye kalkmayınız” (1299: 32) çıkışıyla, kadınlara yönelik yayınlardan beklentilerin eril bir dille yapılan “ahlak dersleri” olmadığı vurgulanır. Henüz 1880’li yılların başında böyle bir ikazın yapılması dikkat çekicidir. Bu tür söylemlerde, kadınların salt ahlaki açıdan eğitilmesi/yetiştirilmesi gereken ‘eksik bireyler’ olarak görülmesine ilişkin sorgulayıcı bir yaklaşım sezilir. *İnsâniyet*’e gönderilen ve kadınların

ayrımcılığa maruz kaldığını ima eden bir mektupta “kadın dergilerinde kadınların yazılarının yayınlanmasına öncelik verilmesi isteniyor, kadınların yazılarını yayımlatmada güçlük çektikleri, önemsenmedikleri, hatta sırf bu nedenle erkek imzası kullanmak zorunda kaldıkları çeşitli örneklerle açıklanıyordu” (Çakır, 1996: 25). Benzer şekilde *Türk Kadını*’na gönderilen bir mektupta da dergide sadece tanıdıklarının yazılarının yayımlandığı iddia edilir (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010).

Kadınların hem ailede hem de toplumsal hayat içerisinde ezilen, aldatılan konumunda olduklarına dair görüşler de kadın okurların bireysel tecrübelerini anlatmaları ile kamuoyuna yansır. *Terakki-i Muhadderât’a* Sıdika imzasıyla gönderilen bir mektupta, çocuğu olmayan bir kadının kocası tarafından hileyle boşatılması, erkeklerin nüfuz ve yaptırımları üzerinden anlatılmaktadır (24 Ağustos 1285: 4). Geleneksel yapının etkisiyle kadınların ötelenmesine dair eleştirilerde eğitimde fırsat eşitliğinin olmayışı da önemli bir yer tutar. *Terakki-i Muhadderât’a* Kâmile imzasıyla gönderilen mektupta (24 Ağustos 1285: 3-4) öğretmen tutumlarının kız çocuklarının okumasına engel oluşturduğu bireysel tecrübeler üzerinden aktarılır. Kâmile Hanım, yoksul bir aileden geldiği için öğretmeninden şiddet gördüğünü, bir gün yine öğretmeninden dayak yiyerek eve geldiğini ve sonrasında hastalandığı için annesinin kendisini bir daha okula göndermediğini anlatırken kız çocuklarının toplumsal hayatın dışında bırakıldığına dair tecrübesini aktarır. Bu türden deneyimlerin paylaşılması, kadınların zorunlu eğitimi savunmalarına etki eder. Gazeteye mektup gönderen Hayriye Hanım da kız mekteplerinin açılmaya başladığını ancak “vâcibe-i zimmet”in babalarda bulunduğunu söyleyerek devletin, kız çocuklarının okumasını “sade analarının babalarının reyine bırakmayıp cebr sureti göster[mesini]” (21 Eylül 1285: 5) talep eder.

Hanımlara Mahsus Gazete’ye gönderilen Â’işe Rahime imzalı bir mektupta, aile saadetini vücuda getiren, insanlığa terbiyeli çocuklar yetiştiren kadınlığın âli bir unvan olduğu, bu nedenle kadınların da erkekler kadar okuması gerektiği ve artık kadınların, erkeklerin eserleri, meziyetleriyle değil “vazife-yi insaniyye[lerini] ifa etmekle” (28 Ağustos 1311: 6) bahtiyar olacakları dile getirilerek öğrenimde eşitlik talep edilir. Mektupta, toplumsal cinsiyet yargılarına dair dikkat, “bir kadın bir erkek kadar okumalıdır”, “kadın isek de biz de insanız. Biz de insaniyyetimiz icabından olarak okuyup yazmağa ve (okuduğumuz kâfidir) demeyerek ilerlemeğe muhtacız” ifadeleriyle aktarılır. *Hanımlara Mahsus Gazete*’deki yazılarında Â’işe Rahime’nin özel eğitim gördüğü, Fransızca bildiği anlaşılmaktadır.

Kadınlar Dünyası’na gönderilen mektuplarda da “biz kadınlar cemiyet-i beşeriyenin haricinde değiliz ya! Biz de insanız. O hâlde insaniyyetimiz icabı elbette okuyup yazmaya muhtacız” (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 226) ifadelerinde anlamını bulan söylemlerle, kadınların eğitimde fırsat eşitliği ve haklarının güvence altına alınmasına ilişkin talepleri vurgulanır. Kız çocukları için okulların zorunlu olmasına dair talepler, eğitim eşitliği ve fırsatı açısından devri için oldukça önemlidir. *Kadınlar Dünyası*’na gönderilen Afife imzalı bir mektupta, kız çocuklarının “baştan gözden çıkacak”, “sanki okuyup da kâtip mi olacak” gibi gerekçelerle okula gönderilmediği söylenilerek hükümetin bu konuda tedbir alması talep edilir:

“İyice bilmiyorum ya -çünkü tahsilimin pek nakıs olduğunu itiraf ederim- hükümetimiz tahsil-i ibtidainin mecburi olması için zannedersem bir kanun tanzim etmiş idi. Pekâlâ bu kanun neden burada tatbik edilmiyor. Acaba bunda kız çocukları dahil değil midir? Ve acaba onların tahsil lüzumu yok mudur?” (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 350)

Afife'nin bu mektubuna Adana'dan cevap yazan Azize adlı okur, “bütün hezimetlerimizin sebebi hakikisi[nin] maarifsizliğimizden ve dolayısıyla taassup ve tembelliğimizden” (Gençtürk Demircioğlu, Büyükkarcı Yılmaz, 2009: 115) kaynaklandığını dile getirerek Afife Hanım'a çevresindeki kız çocuklarının okutulmasını teşvik etmesini tavsiye eder. Afife'nin kız çocuklarının “okuyup yazmakla baştan çıka[r]” gerekçesiyle okutulmaması ile ilgili eleştirilerine, dönem içerisinde yayımlanan yazılarda da kadınlar tarafından gönderilen pek çok mektupta da yer verilmektedir.

Kadın yazarlar arasında sıklıkla ele alınmasına karşın kadın okurların sorgulamaları arasında çok eşle evlilik olgusuna nadiren rastlanır. Nadir olma sebebi, gazetelere mektup gönderen kadınlar arasında çok eşle evliliğe maruz kalanların sayısının sınırlı olması gösterilebilir.⁴ *Terakki* gazetesinin “83. sayı[sın]da [...] okuma- yazma bilmediği halde düşüncelerini aktarmayı istediğini belirten bir kadın, başkasına yazdırdığı mektubunda, çok kadınlı evliliği sorgulamıştır” (Çakır, 1996: 23). Bu bağlamda kadınların okuryazar olmasalar da özellikle gazete/dergilerde kendilerine duygudaşlık edecek, ses olacak hemcinslerini bulmaları, kendi tecrübelerini, gözlemlerini, taleplerini dile getirmeleri açısından önemlidir. Nitekim *Terakki-i Muhadderât*'a Rabia imzasıyla gönderilen mektupta, kadınların da erkekler gibi faydalı şeylerle uğraşmaları gerektiği söylenirken kavramsallaştırma yapılmasa ve temelde çalışmaya/üretmeye ilişkin olsa da eşitlikten söz edilir.

“[...] ne erkekler kadınlara hizmetkâr ve ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmamıştır. Erkekler mahsül-i dest-mâye-i hünerleriyle hem kendilerini ve hem de beni-nevimizi iâşe ve idâre ediyorlar da biz niçin iktisâb-ı feyz u hünere kâdir olamıyoruz. Ve hiç olmazsa hazırca kazanılmış olan ahvâlin olsun hüs-n-i idâresine itinâ edeceğimiz yerde bilakis itlâf ve ızrâr ediyoruz. El ve ayak ve göz ve akıl gibi vesâitte bizim erkeklerden ne farkımız vardır? Biz de insan değil miyiz? Yalnız cinsiyetçe olan mübâyenetimiz mi bu hâlde kalmaklığımızı intâc eylemiştir. [...]. Eğer böyle olmak lâzım gelseydi Avrupa tâife-i nisvânı dahi bizim hâlimize benzerdi.” (13 Temmuz 1285: 2).

Taşrada tarımla, ticaretle uğraşan kadınlar üzerinden çalışmanın önemini anlatan, yirmi otuz sene öncesine kadar İstanbul'da evin ihtiyaçlarının yarısının kadınların gayretleriyle karşılandığını belirten Rabia, erkeklerin bin zahmet ve mihnetle kazandığı paraların kadınlar tarafından Beyoğlu'nda müsrifçe harcanmasını eleştirir. Mektubunda geleneksel kodlara yönelik sınırlar çizse de özellikle eğitim konusunda eşitlik talebi içindedir. Metnin açık göndermelerinde kadınların tüketici konumunda bulunmalarını, müsrif olmalarını ve seyir yerlerine gitmelerini eleştiren Rabia, tesettürün çalışmaya engel olmadığını savunur.

Osmanlı matbuatında ataerkil kodlara dair sorgulayışlar, özellikle kadınların toplumsal alanın dışında bırakılmalarına ve kamusal alanda tahkir edilmelerine ilişkindir. *Terakki* gazetesinin “104. sayısında ‘Üç Hanım’ imzalı bir yazıda, vapurda kadınlara ayrılan yerlerin kötülüğünden yakınılmış, erkeklerle aynı ücreti ödemelerine karşın, böyle hor görülmelerinin nedeni sorulmuştur” (Çakır, 1996: 23). Van Os, cinsiyetten dolayı ayrımcılığın vurgulanmasından hareketle bu mektubu Osmanlıda ilk feminist faaliyetlerden biri olarak değerlendirir (2020: 335). Kadın okurlar, erkeklerin yolda yürüyen kadınları rahatsız etmelerini de eleştirdikleri gibi kadınların şehzade efendilerin düğünlerine dahi gidemeyişlerini sorgulayarak Avrupa'da kadınların kamusal alanları erkeklerle paylaştıklarını, kadın ve erkeklerin birlikte istedikleri

⁴ İlber Ortaylı'ya göre “Müslüman Osmanlı ailesinin çok zevceli bir düzene dayandığı yaygın bir mütearifedir, fakat yanlıştır” (2007: 75).

yerlere gittiklerini dile getirirler. *Terakki-i Muhadderât'a* gönderilen bir mektupta, Sûr-ı Hümayûn'da sergilenen oyunlara dair çok fazla övgü duydukları için komşularıyla beraber yola çıktıklarını anlatan bir kadın okur, cambaz oynayan meydanda “iyi kadın olsan buraya gelmezdin” gibi sözlerle tahkir edilmeleri üzerinden kadınların sosyal alanlara dâhil edilmeyişlerini sorgular:

“Sübhanallah bu düğün erkeklere mi mahsustur? Osmanlı kadınları her nev’i eğlenceden mahrûm mu kalmalıdır? Avrupa’da kadınlar erkeklerin gittiği yerlerin kâffesine gitmekte ve her neresini arzu ederler ise erkekleri ile beraber girip eğlenebilmekte değil midir? Şehzade efendilerimizin düğününe biz neden gitmemeli ve bu meserretten ne sebebe mebni mahrum kalmalı imişiz? Evet zaptiyeler o misillü edebisizleri te’ dib etmekte ve münâfi-i edeb harekete meydan vermemekte iseler de bu sırada kendini bilenlerin dâhi eğlenmesine mâni olduğundan yani kurunun yanı sıra yaş da yanmakta olduğundan bu hususun dahi ayrıca dâimi teessüf olduğu meydândadır” (14 Haziran 1286: 2).

Gazete ve dergiler aracılığıyla kadınların sosyal hayatta nelerden mustarip oldukları da kısmen de olsa tespit edilebilmektedir. Kadınların şikâyetleri arasında erkekler tarafından sokaklarda rahatsız edilmeleri önemli bir yer tutar. *Terakki-i Muhadderât'a* beş-on hanım imzasıyla gönderilen mektupta (9 Teşrinisani 1285: 4), kandil geceleri Beyazıt Meydanı’nda bazı külhanbeylerinin ellerindeki tebeşirler ile kadınların feracelerine çizgi çektikleri ve tebeşir lekesinin çıkmadığı söylenerek gazete aracılığıyla durumun zaptiyelere bildirilmesi istenir. *Terakki-i Muhadderât'a* mektup gönderen ve kendisini “meramımı ifade ve okuduğumdan istifade eyleyecek kadar kitabeti tahsile muvaffak olduğumdan” ifadeleriyle tanıtan, Fransızca bildiğini vurgulayan Ülker Hanım da erkeklerin kadınlara pervasızca, münasebetsizce, laubali bir tarzda sataşarak yolda yürümelerine engel olmalarını ve kadınların hukuklarını ihlal etmelerini eleştirir (10 Mayıs 1286: 2-3) *Terakki-i Muhadderât'a* Hasekili Nuriye imzasıyla gönderilen bir mektupta da “gerek sokak aralarında ve gerek cadde mahallerinde ıpsız sapsız birtakım kimseler[in] alabildiğine at koşturmaları” (16 Teşrinisani 1285: 3) şikâyet edilir. Kadınların, zımnî yasaklar ve eril nüfuz yüzünden sokaklarda rahat yürüyememeleri ve erkekler tarafından rahatsız edilmelerine dair eleştirel yazılar, kadın okurlar tarafından memnuniyetle karşılanır ve bu sorunun çözülmesi için hem hükümetten talepte bulunulur hem de “bazı erkeklerin tecavüzatı hakkındaki yazılar[...]dan dolayı [kadın yazarlar]” (Gençtürk Demircioğlu, Büyükkarcı Yılmaz, 2009: 40) tebrik ve takdir edilir. *Terakki-i Muhadderat'ta* “Özellikle zamane erkeklerinin kadınların edeplerine çok rahat dil uzattıkları açıklanan mektuplarda, erkeklerin haya etmeleri, kendi zevce ve kız kardeşlerini düşünmeleri gerektiği belirtilmiştir” (Davulcu, Temel, 2017: 41). Bu tür eleştiriler *Kadınlar Dünyası* dergisine gönderilen mektuplarda da sıklıkla görülmektedir.

Osmanlı'nın son dönemlerindeki modernleşme hamleleri sırasında sıklıkla tartışılan konulardan biri de kadınların hangi türden eserleri okuyacaklarına dairdir. Okuryazar kadınların roman türüne özel bir ilgi gösterdikleri süreli yayınlardaki yazılardan açıkça görülmektedir. Ancak romanların “muzır” addedilmesi ve ahlaklarını bozacağı gerekçesiyle kız çocuklarına, kadınlara okutulmaması, kadın okurlar tarafından bir baskı ve taassup unsuru olarak değerlendirilir. Mehmet Celal gibi roman yazarlarının da romanların büyük çoğunluğunu “müfsid-i ahlak” olarak değerlendirmeleri ve “mazarratı[nı] fâidelerinden daha ziyade görmeleri” bu yüzden kadınların roman okumalarını doğru bulmamaları, hatta yazdıklarını genç kızların okumasını arzu etmediklerini söylemeleri enteresandır (Andı, 2004 : 24). Gazete ve dergilerde de kadınların roman okumaması telkin edilirken bir taraftan da kadınların okuma pratiklerine sınırlama konulması eleştirilir. 1908-1909 yılları arasında yayımlanan *Mehâsin'e* “İzmir'den yazan Naciye ‘taassuba’ dikkat çeker. Kızlarına, eşlerine bu dergilerin okutulmasını yasaklayan babalar ve

erkek kardeşlerden bahsederek aile içi baskılardan söz eder” (Kılıç Denman, 2009: 66). *Kadın’a* İzmir’den mektup gönderen Evliyazade Naciye, çevresindeki genç kadınlara *Kadın* dergisini okumalarını tavsiye ettiğini ancak “peder, birâder böyle tenvîr-i efkârımıza hizmet eden edebî risâleleri okumaklığımıza müsâ’ade etmiyorlar” (Kılıç Denman 2009: 461) gibi cevaplar aldığını belirterek cehalet ve taassubun varlığını korumasından duyduğu endişeyi anlatır. Bununla birlikte kadınların âşıkane eserler yazmalarının, okumalarının yakışık almayacağına dair kadın mektuplarına da rastlanması, dönemin toplumsal koşulları ile ilgilidir.

Meşrutiyet’ten sonra yayımlanan dergilerde, değişen koşulların da etkisiyle kadınların kamusal alanda varlık oluşturma mücadelelerinin sınırlarının genişlemesi ve ideolojik eğilimlerden beslenmesi, özgürlük arayışlarında ve çalışma hakkı taleplerinde görüldüğü gibi sınırlı da olsa feminizm içeren söylemlerle, daha kapsamlı mücadelelere kapı aralanır. Özellikle *Kadınlar Dünyası* dergisi bu konuda âdeta öncü bir rol üstlenir. Bedra Osman ve arkadaşlarının İstanbul Telefon İdaresine girme teşebbüsleri (1913) hakkında dergide bilgiler verilir, Bedra Osman, başvuru sırasında yaşadıklarını dergiye gönderdiği mektupta anlatır ve neticede 7 Müslüman kadın şirkete kabul edilir (Demirdirek, 1993: 50). Bu konuda yurtdışındaki kadınlardan da destek gelir (Çakır, 1996: 292-293). Zira kadınların kamusal alanda aktif olmasını toplumsal normlar bağlamında eleştiren kadın okurların karşısında geleneksel kodlara karşı çıkan ve bu tutumlarını “intibâh” (uyanış) olarak ifade eden kadın okurlar vardır. Dolayısıyla gazetelerin kadın okurları arasında ‘müfrit’ ve ‘mutedil’ görüşler bir aradadır. Bu bağlamda ülkenin farklı yerlerinde yaşayan kadınların birbirlerinin özgürlük alanlarını takip ettikleri de görülür. Söz gelimi “Üsküplü Hamide, *Mehasin*’e yolladığı mektubunda ‘cehalet’i esas sorun olarak gösterir. İstanbul ve Selanik’te yaşayan kadınların çok daha bahtiyar olduğunu, kadın kulüpleri ve cemiyetler teşkil edebildiklerini, daha özgür bir ortamda yaşadıklarını biraz da kıskançlıkla vurgular” (Kılıç Denman, 2009: 66). Hamide, mektubunda Selânik ve İstanbul’daki kadınların Üsküp ve Manastır’a göre daha özgür olmalarını kadın kulüpleri ve cemiyetlerinin teşekkülü üzerinden belirttiği gibi sırf Fransızca öğretiliyor diye kız çocuklarını okuldan alanlardan bahseder.

1920’lere doğru da kadınların çalışma hayatı içerisinde olmasını eleştiren geleneksel anlayış varlığını sürdürmektedir. *Türk Kadını*’na Nezihe Rikkat imzasıyla gönderilen bir mektupta (28 Kasım 1918) kadınların çalışma hayatı içerisinde ve kamusal alanda yer almaları, tramvayın arkasından koşmaları, sokakta miting yapmaları çok sert ifadelerle eleştirilir. Nezihe Rikkat, çalışma hayatına atılan, sosyal hayat içerisinde etkin olan kadınları, cinsiyetsizleşme, kadınlık vazifelerini ihmal etme ve “erkekleşme” bağlamında sorgular (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010: 317). Dergiye mektup gönderen İnas Darülfünunundan Mutia Sabri’nin “Dün piyano çalıp kocasını tahayyül ile yaşayan kadın, bugün kaybettiği zevcinin, babasının ve kardeşinin bıraktığı boşluğu doldurmaya çalışıyor. Böyle bir mecburiyeti olmasa bile erkekle teşrik-i mesayi ederek onun omuzlarındaki maişet yükünü biraz hafifletiren bir kadını takbih mi edeceğiz?” (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010:348) ifadeleriyle çalışan kadınların etiketlenmelerine/suçlanmalarına karşı çıkması, kadınların sadece erkeklerle değil aynı zamanda eril bakışı sahiplenen kadınlarla da mücadele içinde olduklarını gösterir. Gelen tepki mektupları üzerine Nezihe Rikkat’ın, ihtiyacı olmadığı hâlde çalışan kadınları eleştirdiğini, zaruretin ve maişet teminini tedarik etme zorunluluğunun çalışmayı mubah kıldığını dile getirmesi (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010: 356- 360) kadınların basın üzerinden birbirlerinin fikirlerini dönüştürmeye başladıklarını gösterir.

Meşrutiyet'ten sonra kadınların hak ve hukuk arayışlarının mektuplara yansımaları, *Kadınlar Dünyası*'na, "Sultanahmet'ten Y. Naciye" imzasıyla gönderilen mektupta da görülmektedir. Kültürlü ve donanımlı olduğu ve Avrupa basınına yakından takip ettiği anlaşılan kadın okur, erkeklerin taassuplarının "mucib-i cehâlet" olduğunu ifade eder. Y. Naciye, İngiltere'de başlayan ve bütün Avrupa'yı dehşette bırakan nümayişleri hatırlatırken Osmanlı kadınları için tedrici bir kadın hareketine işaret eder (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 68). Y. Naciye, mektubunda, erkeklerin zahiren hürriyetperver görünmelerine karşın hakikatte "küçük birer müstebit"ten başka bir şey olmadıklarını, hürriyet sedalarıyla koca kıtaları kanlara boğdukları sırada dahi "âlem-i nisvânî" fark etmediklerini, kadınlara hukuk-ı siyasi değil hukuk-ı insaniye bile bahşetmekten çekindiklerini söyleyerek erkek egemenliğini "müstebitlik" olarak değerlendirir.

Kadınların çalışmamasına dair sorgulamalar, bazı mektuplarda doğrudan erkekleri suçlayıcı olarak değil bir serzeniş veya cılız sitemler hâlinde yer alır. *Kadınlar Dünyası*'na Keçecilerden mektup gönderen Zekiye, "Avrupa ve bahusus Amerika tababet, dava vekâleti vesaire gibi mesalik-i mühimme ile bize karşı temeyyüz ettiklerini gördükçe kendimi bir süre müteessif olmaktan kurtaramıyordum. [...] makalât-ı nafia ile birbirimizi tahsil-i ulûm ve fûnuna teşvik etmek iktiza eder" (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 90) ifadeleriyle, kadınların ilim ve fenle uğraşmalarının teşvik edilmesinin önemini Avrupa ve Amerika örnekleri üzerinden vurgular. Bunun yanı sıra kadınların ciddi teşebbüslerde bulunmayışları, toplum tarafından dışlanma pratiklerine maruz kalmaları ile ilişkilendirilir. Nitekim Pakize Nihat, *Kadınlar Dünyası*'na gönderdiği mektubunda kadınların ciddi bir teşebbüse girişemediklerini, "zavallı kadınlar[ın] hususıyla genç kızlar[ın] memleketimizin temiz, saf havasını ifsat eden birtakım işsiz, âtil gezen serseri güruhunun tecavüzkarane, müstekreh lakırdılarına hedef ol[duklarını]" (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 307) dile getirir.

Kadınlar Dünyası'na Konya'dan mektup gönderen Muallime Hatice ise "Erkeklerimize de kadınların yalnız zevk ve eğlence için değil beşeriyeti ibka için yaratılmış mükerrem bir mahlûk olduğunu anlatmalıyız" (Gençtürk Demircioğlu, Büyükkarcı Yılmaz, 2009: 211) ifadeleriyle, kadınların insanlık tarihindeki varoluş gayelerinin sınırlandırılmasına tepki gösterir. Vecdiye Fuat imzalı mektupta da kadınların kendi alanlarını kendilerinin genişletmesi gerektiği, "eğer biz de lâyıki ile erkeklerden bir ihtiram görmüş olsaydık bugün bu halde, bu mevkiide olmazdık. Madem ki bizi onlar takdir etmiyorlar, o hâlde biz kendimizi onlara tanıtalım, siz vesair hemşirelerim gibi mütefekkirler, yeni hayat müdafileri varken bundan da ümitvarım" (Gençtürk Demircioğlu, Büyükkarcı Yılmaz, 2009: 287) ifadeleriyle yansıtılarak kadın mücadelesine destek verilir. Özellikle *Kadınlar Dünyası*'na gönderilen mektuplarda, kadın okurların âdeta meydan okuyan bir üslupla "esaret", "müstebitlik" vurgusu yaptıkları dikkat çekmektedir.

4. Kadın Okurların Toplumsal Eleştirileri: Gelenek/Görenek, Alışkanlık ve Tutumların Eleştirisi

Osmanlı Dönemi süreli yayınlarında kadınlar, sosyal ilişkileri düzenleyen ve toplumsal kabulleri yansıtan bazı gelenek ve göreneklerin değişmesi gerektiğine ilişkin argümanlar öne sürerler. Bu hususta en dikkat çeken mektuplar, görücü usulü evlilik, genç kızlara hazırlanan çeyizler ve "âdet-i muzır/menfur" olarak ifade edilen düğün âdetleri ile ilgilidir. Özellikle çeyiz hazırlamanın hem vakit kaybı hem de maddi külfet bakımından ailelere yük olduğunu ısrarla vurgulayan kadın okurlar; paranın, müzmin bir dert olan çeyiz için değil kız çocuklarının eğitimi için harcanmasının

önemine değinirler. *Terakki-i Muhadderât*'a İşkodra'dan gönderilen bir mektupta, İşkodra'da kız çocuklarının eğitimine pek önem verilmediği, çeyiz hazırlama kaygısının okuma faaliyetlerinin önünde bir engel olduğu, hükümetin yasaklamasına rağmen çeyiz tedariki yüzünden pek çok ailenin çok müşkül durumda kaldığı ve kadınların bu konuda söz hakkının bulunmadığı dile getirilir (17 Mayıs 1286: 2). *Âyine*'ye gönderilen bir mektupta da çeyiz hazırlama âdetinin hem genç kızları hem de aileleri çok müşkül duruma düşürdüğü, bu köhne âdet yüzünden kızların evlenemediği anlatıldığı gibi okuryazar kadınların sayısının düşük olması kız çocuklarının çeyiz yapma zorunluluğuyla ilişkilendirilir. Bu âdetin kalkması için gazetelerde nasihatler edilmesine rağmen kadınların hâlâ çeyiz derdine düşmesi “eski kafaların” devam etmesine, “alafrangaya gir[ilmesine]” rağmen eski usullerin terk edilmemesine bağlanır. Alafrangalığın benimsenmeye çalışılmasına rağmen bu âdetin sürekliliğini koruduğu Batı ile kıyaslanarak verilir:

“Hey yazıklar olsun âhir milletten ibret'ül âlem o[la]nlar kızlarını büyüyünce mektepte terbiye ve ta'lim ettirerek türlü türlü sanatlar, marifetler öğretip sanatı ve marifeti sayesinde kızlar kendisini besler, rahat yaşarlar. Bizim ise fukara kızlarımız dilencilik, zenginlerimiz eğlence, orta takımdan olanlar da cihâz tedârik edeyim diye kendi kendilerine işkence ile vakit geçiriyor.” (16 Teşrinisani 1291: 4).

Her şeyin moda adı altında sürekli değişime uğradığı bir süreçte bu “âdet-i kadim”in varlığını koruması, genç kızları okumaktan alıkoyan bir engel olarak görülür. Kadın okurların en fazla eleştirdiği göreneklerden biri, kız çocuklarının okutulmamasıdır. Kız çocuklarına yönelik okullara devam edenlerin sayısının az olması, anne ve babaların tutumlarına bağlanarak elifbayı bile öğrenmeden kızlarını okuldan alanlar veya hiç okula göndermeyenler yüzünden kadınların cahil kalması eleştirilir. Kız çocukların okutulmasının toplum tarafından hoş karşılanmaması da normlar ve âdetler üzerinden sorunsallaştırılır. *Terakki-i Muhadderât*'a Sofya'dan gönderilen bir mektupta, eskiden okuma yazma arzusundaki kız çocuklarının ayıplandığı ve “büyücü mü olacaksın” sözleriyle tahkir edildikleri vurgulandığı gibi, “eski zamanda [...] erkeklerin ayıp saydıkları okumak yazmak[ın] bizim gibi kadınların insan sırasına geçmeyip hayvan gibi kalmamız için olduğunu şimdi anladım ki kızlarım güzel güzel okudukça ben hayvan gibi bakıyorum” (20 Temmuz 1285: 4) ifadeleriyle göreneklerin mütehakkim yapısından şikâyet edilir. Kızların “çok okumuşu[nun] büyücü ol[acağına]” dair kalıp yargı, *Âyine*'ye gönderilen bir mektubun (16 Teşrinisani 1291: 4) yanı sıra *Kadınlar Dünyası*'na Kasımpaşa'dan Nazife Mehmet Ali imzasıyla gönderilen mektupta da dile getirilir (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 227). İki mektup arasında kırk yıla yakın bir süre geçmesine karşın aynı tutumun devam ettiği görülmektedir. Öte yandan kadın okurların mektuplarında ailelerin kız çocuklarının yazmayı öğrenmelerine karşı direnç geliştirmeleri, kız çocuklarının aşk mektupları yazacaklarına dair bir kaygıya bağlanır.

Kadın okurların âdetlerle ilgili sorunsallaştırdıkları bir diğer konu, düğün masraflarına ilişkindir. Düğün sırasında aşçıya, telciye, hocaya para verilmesinin yanı sıra davetlilerin hediye verme âdetleri maddi külfet oluşturması bakımından eleştirilir. *Terakki-i Muhadderât*'a “Üsküdar'da Sâkine Bir Hanım” imzasıyla gönderilen mektupta (29 Mart 1285: 1-2) düğün masrafları ve düğün merasimleri sırasında ‘âdet yerini bulsun’ diye israfı kaçan uygulamaların aileler üzerinde oluşturduğu maddi külfet sohbet üslubuyla anlatılır. Kadın okur, bir iki sene taşrada kaldığını, taşrada düğün masraflarının sadece gelin ve damat evine ait olduğunu, İstanbul'da ise düğüne davetli olan komşu ve akrabaların Beyoğlu'nda düğün için özel kıyafetler yaptırmak uğruna bütçelerini sarsacak veya müsrifliğe neden olacak bir tavır takındıklarını söyler. Bu mukayese,

İstanbul ve Anadolu'daki düğünler arasındaki farkları da gösterir. *Âyine*'ye gönderilen bir mektupta da (15 Şubat 1291: 1) kadınların düğünlerden döndüklerinde komşuların kapılarını çalma âdetleri, kına gecesi sırasında “düğün sahibinin mutazarrır edilmesi”, gelin evindeki bardak, tabak, testi gibi eşyaların kırılmasına dair âdetler sorgulanır.

Kadın okurların eleştirdiği âdetlerden biri de habersiz misafirliklerdir. Bu misafirliklerin ev sahibini madden ve manen zor durumda bıraktığı söylendiği gibi özellikle sayfiyelerde Müslüman aileler için yerler tahsis edilmesinin önerilmesi, modernleşmeye yönelik bir tutumu yansıtır. *Kadın* dergisine Boğaziçi'nden Müjgân Binti Abdullah imzasıyla gönderilen bir mektupta; “vakitsiz ziyaretler”, “sûi-i itiyât” olarak adlandırılır ve bu tür ziyaretlerin ev sahibine yük olduğu söylenir (Kılıç Denman, 2010: 241). Gelenek ve göreneklerin uygulanmasına ilişkin görüşlerin farklılığı, el becerileri/sanatları noktasında da görülmektedir. Devrin kadın gazetelerinde dikiş nakış gibi el hünerlerine özel bir önem atfedildiği en aydın kadınların bile bu becerilere sahip olmayı savunduğu hâlde *Terakki-i Muhaderrat*'a Darülmualimât öğrencisi Cenab'ın gönderdiği mektupta dikiş nakış öğrenmenin gereksizliği hem iktisadi açıdan hem de vakit tasarrufu bakımından vurgulanır (22 Şubat 1285: 2).

Tanzimat'tan itibaren yazılan metinlerde üzerinde en çok durulan konulardan biri de görücü usulü ile evliliğdir. Gerek kurmaca eserlerde gerek gazete yazılarında görücü usulü evliliğin sakıncaları, hem erkekler hem de kadınlar açısından ele alınır. Kadın yazarların sürekli gündemlerine aldıkları görücü usulü evlilik, okur mektuplarında da sıklıkla eleştirilir. Sözgelimi *Kadınlar Dünyası*'nda görücü usulü evliliği eleştiren yazılara okurlar ilgi gösterirler ve konunun ele alınmasından dolayı memnuniyetlerini bildirirler. Güzin Nadir, gazetenin yazarlarından Mükerrrem Belkıs'ın görücü usulü evlilikle ilgili yazısından duyduğu memnuniyeti aktardığı mektubunda “bu teşebbüsünüz bir netice-i haseneye vâsil olursa, Türk kızlarının en büyük müdafii olacağı[nı]z gibi biz de sizin ebedi minnettarınız olacağız” (Gençtürk Demircioğlu, Büyükkarcı Yılmaz, 2009: 149) ifadeleriyle, görücü usulü evliliğin genç kızlar üzerindeki cinsiyetçi baskısını eleştirir. *Kadınlar Dünyası*'na “Yedi Türk kızı namına” Lamia Zehra tarafından gönderilen “İsyân” başlıklı mektupta da “izdivaçta hedefimiz: tetkik etmeden birisini körü körüne refik refik-i hayat edinmeyi kabul etmemektir” (Keşoğlu, 2021: 309) ifadeleriyle görücü usulü evliliğe karşı çıkılır. Görücü usulü evlilik, kadınları seçilecek bir nesne konumuna indirmediği ve kadınlık gururunu örselediği için hem yazarlar hem de okurlara göre, tedavülden kalkması gereken bir görenektir. Bu bağlamda dikkat çeken bir husus, *Türk Kadını* dergisinde “Hanımefendiler, zevcinizin ne gibi evsafı hâiz olmasını arzu edersiniz?” (Keşoğlu, Keşoğlu, 2010: 395) sorusuyla bir müsabaka düzenlemesidir. Bu müsabakaya yoğun bir ilgi gösterilir ve gelen cevapların bir kısmı neşredilir, fikirleri beğenilen üç okura hediye verileceği söylenir. Kadın okurların, isimlerini açıkça söylemeseler de ideal eş tasavvurlarını ifade edebilecek bir ortam bulmaları, devir açısından önemli bir imkân olarak düşünülebilir.

Kadın yayınlarında dikkat çekilen konulardan biri de “âdet-i menfûre”, “âdet-i mekrûhe” ifadeleriyle olumsuzlanan tütün kullanma alışkanlığıdır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'ye Hatice Halet imzasıyla gönderilen mektupta, kadın okur kendisini ziyarete gelen arkadaşlarının “âdet-i gayri müstahsene” olan sigara alışkanlıklarını bedenlerinde hasara yol açtığı için nasıl terk ettiklerini etraflıca -zaman zaman diyalog üslubu kullanarak- nakleder (5 Şubat 1311: 2-3). *Kadın* (1908-1909) dergisine Rudâye Hâlise imzasıyla gönderilen bir mektupta da âdeti bir darbimesel hâlini alan “kötü bir arkadaştan tütün daha evlâdır” (Kılıç Denman, 2010: 237) sözü eleştirilerek

Osmanlı kadınları arasında tütün kullanma alışkanlığına dikkat çekilir. Tütünün zararlarını anlatan eserlerden örnekler verilerek Avrupalı kadınların tütün kullanmadığı söylendiği gibi tütünün mekruh olduğuna dair İslam'ın kati hüküm verdiği ifade edilir. Öte yandan millî unsurlara ağırlık veren *Türk Kadını* dergisinde kadın okurların tütünü bırakma tecrübelerini yazmaları istenir. Göztepe'den yazan bir kadın okur, hem kendisinin hem de çevresindeki kadınların tütünü nasıl bıraktıklarını anlatarak bu alışkanlığın terk edilmesi gerektiğini kendi tecrübe ve gözlemleri üzerinden yansıtır.

Kadınların tüketim alışkanlıkları ve modaya uymaları da devrin basınında en çok tartışılan konular arasındadır. Modanın taklit edilmemesi, ilim ve fen yolunda uğraşılması ısrarla vurgulanır. Bu bağlamda kadınların mı erkeklerin mi daha çok modaya düşkün oldukları da tartışılan konular arasındadır. *Sıyanet* dergisine mektup gönderen (9 Nisan 1914) Emine Süheyla, kadınların süs, israf ve sefahat bakımından erkeklerden daha geride olmalarına rağmen erkeklerin tarzlerine maruz kalınmasını eleştirir (Zorbay, Atik, 2020: 119). Bu bağlamda dergide “Hak Kimde?” konulu bir anket düzenlenir ve anket cevapları neşredilir.

Moda ve millî bilinç bağlamında ele alınan konulardan biri de yerli malının kullanılmasıdır. Özellikle *Kadınlar Dünyası* dergisine yerli malının kullanılmasını teklif ve teşvik eden, Avrupa mallarının alınmasını/tüketilmesini eleştiren mektuplar gönderilir. Bu mektuplara göre; yerli malı satan mağazalarda Avrupa mallarının bulunması ve kadınların yabancı mallara rağbet etmesi, “hubb-ı vatan” duygusunu zedeleyen bir tutumdur. Aksaray'dan mektup gönderen (22 Nisan 1913) ve tahsilinin olmadığını ifade eden Bergüzar Hanım, yerli malı kullanmakla millî ekonomiye yani vatana hizmet etmeyi özdeşleştirirken coşkulu bir dil kullanır:

[...]Kardeşlerim, on beş senedir gezdiğim yerlerde Türk toprağında çıkan yerli malı iktisa eder. Türküm ve Türklükle iftihar ederim. Zaten Anadolu'nun hepsi Türk yerli malı giyerler, yalnız İstanbul hanımlarından işitip müteessir oluyorum, Türkün nesi var? [...] Hiç olmazsa bizler ömrümüz oluncaya kadar yerli malı giyelim, belki bu yaptığımız, bu ittifakımız vatanımıza, milletimize naçizane bir hizmet olur” (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 59).

Dergiye mektup gönderen Hadiye İzzet adlı okur da “bir milletin felaketli günlerinde top, kurşun, gülle sesleri memleketimize kadar aksettiği halde biz daha nasıl modayı düşünürüz. [...]” (Büyükkarcı Yılmaz, Gençtürk Demircioğlu, 2009: 410) ifadeleriyle, millî bilinç vurgusu yapar. Mektubunda, kadınların çalışmasını, ilim ve fenle iştigal etmelerini milletin muhafazası ve vatanın mülevves ellerden kurtulması için en önemli unsur olarak görür.

Öte yandan *Kadınlar Dünyası*'nda Hereke fabrikasında satılan yerli malı kumaşların pahalılığından şikâyet eden bir kadın okurun mektubuna fabrikanın müdürü tarafından cevap verilmesi ve polemikler yaşanması, gazetelerin tüketici haklarına dair şikâyet merci gördüğünü de gösterir.

Sonuç

Osmanlı kadınlarına yönelik süreli yayımlar, dönemin kadınlarının gündelik pratikleri, beklentileri, talepleri, teklifleri, şikâyetleri, geleneksel anlayış ile modernleşme arasındaki bocalamalar gibi pek çok bireysel ve toplumsal veriyi içerdiği gibi matbuat hayatında erkek egemenliğini kırmaya ilişkin bir teşebbüs olarak da değerlendirilebilir. Kadın yazarların “idol” veya “rol model” olarak üstlendikleri misyon, kadınları sosyal hayatın içine dâhil etmeye, okumaya teşvik eden, aydınlatmayı, bilgilendirmeyi ve onlara kamusal alanda yer açmayı amaçlayan özellikleri haizdir. Kadınlara yönelik yayınlarda kadın yazarların yanı sıra okurların

da varlık alanı oluşturmaları, kadınların seslerini duyurabilmelerine, ataerkil kodları sorgulayabilmelerine ve sosyal çevreleriyle sınırlı olan hayat dairelerini fikrî düzlemde genişletmelerine imkân tanır. Dolayısıyla kadınlar tarafından “rehber-i saadet” olarak nitelenen gazete/dergilere gönderilen ve kimi zaman “feryâdnâme”, “şikayetnâme”, “iltifatname” özelliği gösteren mektuplar oldukça önemlidir. Sofya, Tiflis, Bakü, Ünye, Bursa, Üsküp, Trabzon, İskodra gibi farklı şehirlerden mektup gönderen kadın okurlar, beklentilerini, taleplerini, şikâyetlerini hatta gündelik hayattaki sıradan deneyimlerini, gündelik karşılaşmalarındaki diyaloglarını mektupları aracılığıyla hemcinslerine iletirler. Bu mektuplarda kimi zaman belâgatli bir üslup kullanılırken çoğunlukla samimi bir dille yazıldıkları görülür. Mektuplarda dikkat çeken bir husus da kadın okurların çevrelerini bu gazetelerden haberdar ettiklerine, gazetelerin okunması için teşvikte bulduklarına dair açıklamalarıdır.

Gönderilen mektupların pek çoğuna gazete yöneticileri veya yazarlar tarafından doğrudan cevap verilir, sütun azlığı nedeniyle veya özel meseleler anlatıldığı için cevaplanmayan mektupların sahiplerine de bu hususta bilgi verilir. Özellikle İkinci Meşrutiyet’ten sonra yayımlanan dergilerde kadın okurların yazarlarla veya mektup gönderen diğer okurlarla polemiklere girmeleri, fikrî tartışmalar yapmaları kadın meselesinin farklı boyutlarıyla tartışıldığını gösterir. Bu tartışmalar genellikle çok saygılı bir çerçevede yapılmaktadır. Kadın okurlar birbirlerine “ıffetli”, “ismetli”; erkek yazarlara “izzetli”, “maarifperver” sıfatlarını kullanarak hitap ettikleri gibi, istisnalar olmakla birlikte, tartışmalarını şahsileştirmemeye, nazik bir tutum sergilemeye özen gösterirler. Ayrıca gazeteleri/dergileri sahiplenici bir tutum da “muteber gazetemiz”, “*Demet’imiz*”, “dünyamız” gibi ifadelerde açıkça hissedilir.

Gazete/dergilere mektup gönderen kadınlar arasında, Darulmuallimât öğretmen, öğrenci ve mezunları, ülkenin farklı yerlerindeki inas mekteplerinin muallimleri, okuma yazma bilmediği hâlde çocukları aracılığıyla gazetede yazılanları öğrenen ve kendi tecrübelerini anlatma ihtiyacı hisseden yaşlı kadınlar, paşa ve muallim eşleri, memur eşleri ve kızları, orta hâlli ailelere mensup kadınlar, evlerinde özel yabancı dil dersi veren, dış doktoru olan gayrimüslim kadınlar vardır. Kadın okurlar arasında Avrupa basınına takip edenlerin, Fransızca ve İngilizce bilenlerin, İslam tarihine vakıf olanların yer alması, özellikle İstanbul’daki kadın tiyolojileri hakkında da fikir vermektedir.

Babalarının veya eşlerinin görevleri nedeniyle taşrada bulunan kadınların Anadolu kadınlarıyla İstanbul’daki kadınları kıyasladıkları, Anadolu kadınlarının daha üretken oldukları konusunda fikir beyan ettikleri mektuplar da kadınların gözlemlerini yansıtması bakımından önemlidir. İlk yayınlardan itibaren kadın okurlar arasında gazete muhabiri olmak isteyen, gazeteye makale göndermek isteyen kadınların bu taleplerine de gazete yöneticileri tarafından sıcak bakılır ve kadın okurlar gazete sütunlarında muhabir/yazar olarak kendilerine yer bulurlar.

Kadınlara yönelik yayınlara gönderilen mektupların önemli bir kısmı, bu tür yayınların yapılmasından duyulan memnuniyeti içerdiği gibi özellikle şükran duygularını çok içten ifadelerle/dualarla, takdir ve minnet söylemleriyle anlatan, yazdıklarında hata var ise özür dileyen okurlar dikkat çekmektedir. Mektuplarda en fazla üzerinde durulan meselelerden biri, kadınların eğitimde fırsat eşitliğine sahip olmamaları ve kız mekteplerinin azlığıdır. Mektuplarda eleştirilen konulardan biri de kadınların sokaklarda erkekler tarafından rahatsız edilmeleridir.

Kadın okur ve yazarların pek çoğu, Tezer Taşkıran’ın da dikkat çektiği gibi Abdülhak Hamid’in “bir milletin nisvanı derece-i terakkisinin mizanıdır” sözünü bir vecize gibi sürekli tekrar ederler.

Özellikle 1910'dan önce yazılan mektuplarda Osmanlı kadınlarının hayat dairelerini İslam dinini referans göstererek yücelten kadınların yanı sıra 1910'dan sonra, kadın dergilerindeki söylemlerin de etkisiyle hak ve hukuk taleplerini derinleştirenler vardır. Meşrutiyet'ten sonra, kadınların "hayat-ı cehennem" içinde olduğunu, ev içine hapsedildiklerini söyleyen okurların sayısı giderek artar. Ama en çok vurgulanan konunun tahsil meselesi olduğunu belirtmek gerekir. Kız çocuklarının sevda mektupları yazacakları ya da büyücü olacakları gerekçesiyle okutulmamaları, 1869'dan itibaren yazılan pek çok mektupta eleştirildiği gibi inas mekteplerinin yetersizliğinden ve kız çocukları için okulların zorunlu olmamasından da şikâyet edilir. İlk mektuplardan itibaren, kadınların tahsili, moda, görücü usulü evlilik, çeyiz gibi konulara odaklanılırken özellikle *Kadınlar Dünyası* dergisiyle birlikte hak, hukuk, eşitlik talepleri de dillendirilir.

Kaynakça

- A'îşe Rahime (28 Ağustos 1311). "Muharrir Beyefendi", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 3, s. 6.
- Andı, M. F. (2004). *Roman ve Hayat*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Argunşah, H. (2016). *Kadın ve Edebiyat Babasının Kızı Olmak*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aşa, E. (1989). *1928'e Kadar Türk Kadın Mecmuaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Âyine (15 Şubat 1291). "Bir Hanım Tarafından Varaka", S. 15, s. 1.
- Âyine (16 Teşrinisani 1291), "İki Numaralı Nüşamıza Varaka Gönderen Hanım Tarafından Bu defa Dahî Şu Varaka Gönderilmiştir", S. 3, s. 3-4.
- Âyine (9 Teşrinisani 1291). "(İstanbul Ahvaline de Vakıf Okuryazar Bir Hanım Tarafından Lütfen Gönderilen Varakadır)", S. 2, s. 3-4.
- Belkıs (6 Temmuz 1285). "Başlıksız", *Terakki-i Muhadderât*, S.4, s. 3-4.
- Berktaş, F. (2020), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1., İstanbul: İletişim Yayınları, s. 348-362.
- Büyükkarcı Yılmaz, F., Gençtürk Demircioğlu, T. (Haz.) (2009). *Kadınlar Dünyası 1.-50. Sayılar Yeni Harflerle (1913- 1921)*, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Cenâb (22 Şubat 1285). "Mektup", *Terakki-i Muhadderât*, S. 29, s. 2.
- Çakır, S. (1996). *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, İstanbul.
- Davulcu E.; Temel, M. (2017). b "Osmanlı Devleti'nde Yayınlanan İlk Kadın İlavesi Terakki-i Muhadderat'taki Kadın Mektuplarının Tahlili", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S.44, s. 241.
- Demirci, N. (2012). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi (1- 1500. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Sivas.
- Demirdirek A. (1993). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Gençtürk Demircioğlu T., Büyükkarcı Yılmaz F. (200). *Kadınlar Dünyası 51.100 Sayılar (Yeni Harflerle)*, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Hasekili Nuriye (16 Teşrinisâni 1285). "(Bir Varaka)" *Terakki-i Muhadderât*, S. 23, s. 3.
- Hatice Halet (5 Şubat 1311). "İzzetli Efendim Hazretleri", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 49, s. 2-3.
- Hayriye Mağmume (23 Mayıs 1312), "Büyük İftihar", *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 64 s.1-2.
- Hayriye (21 Eylül 1285), "Varaka", *Terakki-i Muhadderât*, S.15, s. 4-5.
- İlengiz, Ç. (Haz.) (2011). *Genç Kadın 1919 Ocak-Mayıs (Yeni Harflerle)*, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Kâmile (24 Ağustos 1285). "(Varaka)", *Terakki-i Muhadderât*, S. 11, s. 3-4.
- Kılıç Denman, F. (2009). *Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, İstanbul: Libra Kitap.

- Kılıç Denman, F. (Haz.) (2010). *Yeni Harflerle Kadın (1908-1909)*, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.
- Modayı Seven Bazı Kadınlar, (21 Nisan 1287/13 Safer 1288). “(Kadınlar Tarafından Matbaamıza Gelen Varakadır)”, *İbret*, S.2, s. 2.
- Oğuz, Ş. A. (Haz.) (2022). *Kadınlar Dünyası (Sayı 111- 120)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Rabia (13 Temmuz 1285). “Başlıksız”, *Terakki-i Muhadderât*, S. 5, s.1-3.
- Remziye Binti Ahmet,(18 Temmuz 1312). “Mîr-i Maarifetperver”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, S. 72, s. 2-3.
- Sıdika (24 Ağustos 1285). “Diğer”, *Terakki-i Muhadderât*, S.11, s. 4.
- Talay Keşoğlu, B. (Haz.) (2019). *Yeni Harflerle İnsaniyet (1882- 1883) Kadınlık Hayatı (1913) Erkekler Dünyası (1914) Ev Hocası (1923) Firuze (1924)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Talay Keşoğlu, B. (Haz.) (2021). *Kadınlar Dünyası (Sayı 101-110)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Talay Keşoğlu, B, Keşoğlu M. (Haz.) (2010). *Türk Kadını (1918- 1919) (Yeni Harflerle)*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
- Talay Keşoğlu, B., Mustafa K. (Haz.) (2019). *Yeni Harflerle Bilgi Yurdu Işığı (1917- 1918)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyet'in Ellinci Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Terakki-i Muhadderât* (28 Haziran 1285). “Belkis Hanım İmzasıyla Gelen Varakadır”, S.3, s. 3.
- Terakki-i Muhadderât* (29 Mart 1285). “(Üsküdar'da Sakine Bir Hanım Tarafından Gelen Varakadır)”, S. 33, s.1-2.
- Terakki-i Muhadderât* (10 Mayıs 1286). “(Ülker Hanım Tarafından Mektup)”, S. 38, s. 2-3.
- Terakki-i Muhadderât* (13 Temmuz 1285). “Fâika Hanım İmzasıyla Gelen Varakadır”, S. 5, s. 5.
- Terakki-i Muhadderât* (13 Temmuz 1285). “El- Cevâib Muharriri Ahmed Farisi Efendi Hazretlerinin Harem-i ismet Tevemleri Hanımefendi Tarafından Gelen Varakadır”, S. 5, s. 4-5.
- Terakki-i Muhadderât* (14 Haziran 1286). “(Bir Hanım İmzasıyla Gelen Varaka)” S. 43, s. 2.
- Terakki-i Muhadderât* (17 Mayıs 1286). “İşkodra'dan Mektup” S. 39, s. 2.
- Terakki-i Muhadderât* (20 Temmuz 1285). “Sofya'da Sakin Âsitaneli Leyla Hanım İmzasıyla Gelen Varakadır”, S.6, s. 3-4
- Terakki-i Muhadderât* (28 Haziran 1285). “(Adile Hanım İmzasıyla Gelen Varakadır)”, S. 3, s. 3-4.
- Terakki-i Muhadderât* (9 Teşrinisâni 1285). “Beş On Hanım İmzasıyla Matbaamıza Gelen Varaka Suretidir”, S. 22, s. 4.
- Terakki-i Muhadderât* (13 Temmuz 1285). “Hayriye Hanım İmzası ile Vürûd Eden Varakadır”, S. 5, s.3-4.
- Tercümân-ı Hakikat* (12 Kanunuevvel 1882). “Lisân- âşina Bir Hanım İmzasıyla Gönderilmiştir”, S. 1348, s. 3.
- Toska, Z.; Çakır S. vd. (1993). *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Ülker (3 Mayıs 1286). “Mektup”, *Terakki-i Muhadderât*, S. 37, s. 2-3.
- Van Os, N.A.N. M. (2020). “Osmanlı Müslümanlarında Feminizm”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C.1., İstanbul: İletişim Yayınları, s. 335-348.
- Yılmaz Şentürk, E. (Haz.) (2019). *Yeni Harflerle Hanımlar Âlemi (1914)*, İstanbul: Libra Kitap.
- Zihnioglu, Y. (2003). *Kadınsız İnkılap*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Zorbay, A.; Atik A. (Haz.) (2020). *Yeni Harflerle Siyanet (1914)*, İstanbul: Libra Kitapçılık.